

महाराष्ट्रातील आदिवासी स्त्रिया- त्यांचे स्थान आणि समस्या

आदिवासी जीवनाविषयीची एखादी कादंबरी किंवा कथा वाचली किंवा जव्हार, जुन्नर इत्यादिसारख्या तालुक्याच्या ठिकाणी आठवड्याच्या बाजाराला नटून थटून आलेली एखादी आदिवासी स्त्री पाहिली की, साहजिकच मनात विचार येतो की आम्हा शहरी स्त्रियांपेक्षा या आदिवासी स्त्रिया किती आनंदी स्वच्छंदी असतात ! त्यांच्या समाजात त्यांना किती स्वातंत्र्य आहे, तेथे त्यांना कोण-तीच बंधने नाहीत किंवा समस्या नाहीत ! परंतु हे विचार आदिवासी भागांमध्ये प्रत्यक्ष जाऊन आल्यावर त्यांच्या चालीरीती, धार्मिक, सामाजिक, राजकीय व्यव-स्थेचा अभ्यास केल्यावर विरून जातात. या आदिवासी स्त्रियांच्या स्वच्छंदी जीवनालाही काळी बाजू आहे, त्यांनाही काही समस्या आहेत. या काळ्या बाजूने त्या जरूर झाकोळल्या आहेत पण त्यातूनही त्या मार्ग काढण्याचा प्रयत्न करीत आहेत असे दिसून येते.

प्रस्तुत लेखामध्ये आदिवासी स्त्रियांचे त्यांच्या समाजात असलेले स्थान आणि त्यांच्या समस्या यांचा मानवशास्त्रीय दृष्टिकोनातून विचार करण्याचा प्रयत्न केला आहे. त्या दृष्टीने आदिवासी स्त्रीचे राजकीय, आर्थिक, सामाजिक इत्यादि क्षेत्रां-मध्ये काय काम आहे याचा अभ्यास केलेला आहे. आदिवासी समाजात स्त्रियांचे स्थान संस्कृती ठरवीत असते. या संस्कृतीच्या चौकटीमुळेच त्यांना अनेक समस्यांना तोंड द्यावे लागते. जर शिक्षणाचा प्रचार आणि प्रसार आदिवासी भागात झाला तसेच त्यांच्यातील अंधश्रद्धेचे निर्मूलन केले गेले तर त्या स्त्रियांच्या समस्या सोड-विण्याच्या हेतूने मदत होईल. या दृष्टीने प्रस्तुत लेखामध्ये पुढील मह्द्यांची चर्चा केलेली आहे.

- १) आदिवासी संस्कृतीमध्ये आदिवासी स्त्रीचे स्थान,
- २) आदिवासी स्त्रियांच्या समस्या.
- ३) या समस्या सोडविण्याचे मार्ग.

जुन्नर, नासिक, ठाणे आणि धुळे या जिल्ह्यांतील आदिवासी भागात जाऊन क्षेत्रपद्धतीने मिळविलेल्या माहितीच्या तसेच विवरणात्मक टिपणांच्या (ethnographic notes) आधारे वरील मुद्द्यांची चर्चा केलेली आहे. क्षेत्रपद्धतीने पुढील आदिवासी जमातींचा अभ्यास केलेला आहे.

हिंदु महादेव, कोळी - ही आदिवासी जमात महाराष्ट्रातील बऱ्याचशा भागात विखुरलेली आहे. तथापि पुणे जिल्ह्यातील जुन्नर तालुक्यामध्ये असलेल्या लहान-लहान गावातून राहाणाऱ्या महादेव कोळी या जमातीचा अभ्यास प्रस्तुत लेखासाठी केलेला आहे.

कोकण, ढोर कोळी, कातकरी आणि ठाकर- या आदिवासी जमाती ठाणे आणि नाशिक जिल्ह्यांतील लहान, लहान गावांमधून राहातात,

पावरा आणि भिल्ल- धुळे जिल्ह्यातील लहान, लहान गावांमधून या आदिवासी जमाती राहातात.

हे सर्व भाग सह्याद्रीच्या तसेच विध्य आणि सातपुडा या पर्वतरांगांनी आणि दाट जंगलांनी वेढलेले आहेत. या लोकांची त्यांची स्वतःची वेगळी भाषा आहे. या सर्व जमातींचा मुख्य व्यवसाय शेती हा असून आजही तो अप्रगत व्यवस्थेत आहे. याशिवाय मच्छीमार, लाकूडतोड, मध गोळा करणे इत्यादी दुय्यम प्रकारचे व्यवसायही हे लोक करतात. सभोवताली जंगल असल्यामुळे त्यांचे जीवन जंगल आणि जंगलसंपत्तीवरच विशेषतः अवलंबून आहे.

या आदिवासी स्त्रियांना त्यांच्या समाजात काय स्थान आहे याचा विचार करण्यापूर्वी आदिवासी संस्कृतीचे स्वरूप समजावून घेणे आवश्यक आहे.

आदिवासी हा समाज जंगलात, दऱ्याखोऱ्यांत, जंगल कपारीत राहाणारा असा समाज आहे. अप्रगत अवस्थेतील शेती आणि शिकार ही या समाजाची उपजीविकेची साधने होत. दुर्गम भागात राहात असल्यामुळे शहरी जीवनाशी संबंध तुटलेला आहे. त्यामुळे त्यांची स्वतःचीच आचारविचार पद्धती तयार झालेली आहे. या आचारपद्धतीद्वारा ते आपापसातील तंटे जसे सोडवितात त्याचप्रमाणे नैसर्गिक आपत्तींना तोंड देण्याचाही प्रयत्न करतात. या त्यांच्या प्रयत्नांतूनच जादू-टोणा, भूत, चेटकी इत्यादींचा उगम झालेला आहे. आजही या आदिवासी समा-

जात मौखिक परंपरा दिसून येते. अशा तऱ्हेने राजकीय, धार्मिक, आर्थिक, सामाजिक अशा विविध अंगांनी आदिवासी संस्कृती तयार झालेली आहे.

थोडक्यात आदिवासी संस्कृतीची पुढील वैशिष्ट्ये आपल्याला दिसून येतात.

- १) आदिवासींची स्वतंत्र आचार आणि विचारपद्धती आहे.
- २) त्यांची स्वतंत्र भाषा आहे.

३) नैसर्गिक आपत्तीपासून संरक्षण करून घेण्यासाठी तसेच निसर्गविषयी वाटणारे प्रेम व्यक्त करण्याच्या त्यांच्या प्रयत्नांतून धर्म आणि जादूटोणा निर्माण झाला.

४) त्यांच्या समाजाची पंचायत समिती असून समाजांतर्गत प्रश्न ही समिती सोडविते.

५) आजही त्यांच्यामध्ये मौखिक परंपरा अस्तित्वात आहे.

६) आदिवासींचे आर्थिक व्यवहार साधे आणि सोपे आहेत. उद्याची काळजी करण्याची त्यांची वृत्ती नसल्यामुळे बैका, पतपेढ्या इत्यादि संस्थांचा या समाजात पूर्णपणे अभाव दिसतो.

अशी ही आदिवासी संस्कृती. तिचे आर्थिक, सामाजिक, राजकीय आणि धार्मिक व्यवहार, व्यक्तीच्या लिंगभेदावर आधारित असतात. या संदर्भात स्पष्टीकरण 'पूर्वापार असेच चालत आले आहे,' अशा-शब्दांत मिळते. अशा तऱ्हेने आदिवासी संस्कृतीमध्ये व्यक्तीची समाजातील भूमिका आणि तिचे समाजातील स्थान हे समाज आणि संस्कृती यांनी ठरविलेले असते. आदिवासी स्त्रीचे स्थान याला अपवाद आहे, असे म्हणता येणार नाही.

आदिवासी स्त्रियांचा अभ्यास करीत असताना त्यांच्या जीवनातील चार अवस्था आणि त्या काळामध्ये त्याला कराव्या लागणाऱ्या भूमिकांचा विचार करणे आवश्यक आहे. त्यांच्या आयुष्यातील या चार अवस्था म्हणजे बालपण, शौशव, वैधव्य आणि वृद्धत्व.

बालपण- शहरी लोकांप्रमाणे आदिवासींमध्ये मुलगा किंवा मुलगी असा भेदभाव केला जात नाही. असे असण्याचे कारण म्हणजे मुलीच्या लग्नात वडिलांना वधूमूल्य मिळते. तसेच या संस्कृतीमध्ये मुलगी ही आर्थिकदृष्ट्या जमेची बाजू असते. त्यामुळे त्यांच्यामध्ये मुलगी आणि मुलगा दोघांनाही समान वागणूक

मिळते. परिणामी आदिवासींमध्ये जन्माला येणाऱ्या मुलाचे तसेच मुलीचे सारख्याच पद्धतीने स्वागत होते.

आदिवासींमध्ये मुलगा किंवा मुलगी असा भेदभाव नसला तरीही लहानपणापासूनच त्यांच्यावर वेगवेगळे संस्कार केले जातात. मुलीला पुढे लग्न झाल्यावर घरकाम करावे लागणार, चूलमूल सांभाळावे लागणार या विचाराने तिला तसे शिक्षण दिले जाते. बालपणी तिचे खेळही तशाच प्रकारचे असतात. थोडी मोठी झाल्यावर घरकामात ती आईला मदत करते, पाणी आणणे, जंगलातून इंधन आणणे, लहान मुलांची काळजी घेणे इत्यादी बारीकसारीक कामे ती करते.

आदिवासी संस्कृतीमध्ये विश्रामगृहांना (dormetries) महत्त्वाचे स्थान असते. वयात आलेल्या मुली आणि मुले येथे एकत्र येतात. त्यांना तेथे भावी जीवनामध्ये कसे वागायचे याचे शिक्षण मिळते. तरुण मुलांना आणि मुलींना शिक्षण देण्यासाठी असणारी विश्रामगृहे अभ्यासिलेल्या आदिवासी भागात दिसली नाहीत. त्यामुळे समाजात कसे वागावे, बोलावे इत्यादींच्या रितीभाती मुलीला आईच शिकविते. मुलांना आणि मुलींना वागण्या-बोलण्यामध्ये बरेच स्वातंत्र्य दिलेले असते. या स्वातंत्र्याचा गैरफायदा मात्र त्यांच्याकडून घेतला जात नाही. होळी, गुढी पाडवा या सणांच्या दिवशी मुले आणि मुली एकत्र येऊन रात्र जागविताना. वारली आदिवासींचे तारपा नृत्य हे यासाठी प्रसिद्धच आहे.

आदिवासी मुलीच्या आयुष्याला खऱ्या अर्थाने सुरुवात तिच्या मासिकपाळी सुरू झालेल्या वयापासून होते. कारण या वयापासूनच तिच्यावर अनेक धार्मिक आणि सामाजिक बंधने लादली जातात. मासिक पाळीच्या काळात ती अशुद्ध आणि अपवित्र समजली जाते. घरगुती कामे करण्याची तिला बंदी असते. या वयापासून देवळात जाण्यास, एखादे धार्मिक कार्य चालले असेल तेथे जाण्यासाठी तिला बंदी असते. तसेच धार्मिक कार्यांमध्येही ती भाग घेऊ शकत नाही. स्त्रियांना अशाप्रकारे धार्मिक कार्यांमध्ये बंदी करण्यामागे आदिवासींचा असा विश्वास आहे की जर स्त्रियांनी मंदिरात प्रवेश केला तर त्यामुळे मंदिर अपवित्र होते. तसेच धार्मिक कार्ये सफल होत नाही. या संदर्भात एका अभ्यासकाने सांगितलेला अनुभव बोलका आहे. एकदा हा अभ्यासक भिल्ल या आदिवासींमध्ये अभ्यासाच्या निमित्ताने आपल्या सहकार्यांबरोबर गेला होता. त्यांच्यात एक स्त्रीपण होती. हे सगळेजण गेले तेव्हा भगत एका धार्मिक विधीमध्ये गुंतला होता. या विधीची परिपूर्ती बोकडाच्या बळीने होणार असते आणि त्यासाठी भगताच्या एका फटक्यात बोकडाचा बळी होणे आवश्यक असते. कारण जर बोकड

एका फटक्यात मेला तर विधी सफल झाला व जर तो मेला नाही तर विधी असफल झाला असा त्यांचा समज होता. योगायोगाने भगताच्या हातून एका फटक्यात बोकड मारला जात नाही. याचाच अर्थ विधी अयशस्वी झाला. विधी अयशस्वी झाल्याचे पाहून भगताने पुन्हा पहिल्यापासून विधीच्या कृतींची उजळणी केली. परंतु त्याला तेथे कोठेच दोष दिसला नाही. म्हणून त्याने सभोवर पाहिले तेव्हा त्याला एक स्त्री विधीचे निरीक्षण करीत असल्याचे दिसले. त्या स्त्रीच्या अस्तित्वामुळेच विधी अयशस्वी झाला हा समज करून घेऊन भगत त्या स्त्रीला मारण्यासाठी तिच्या अंगावर धावला. मग अभ्यासकाला आणि त्याच्या सहाय्यकांना पळता भुई थोडी झाली.

वैवाहिक जीवन - लग्नापूर्वी आदिवासी स्त्रीला बरेच स्वातंत्र्य असते. परंतु लग्नानंतर मात्र तिच्यावर अनेक बंधने पडतात. कामसू, सदृढ, स्वच्छ, नीटनेटकी आदिवासी स्त्री सुंदर समजली जाते. असे असले तरी तिच्या बाह्यरूपाचा किंवा सौंदर्याचा वधूमूल्याशी संबंध येत नाही. बहुतेक सर्व आदिवासी जमातींमध्ये हे मूल्य ठरलेले असते. ते अंदाजे ४०० रु. पासून १००० रु. पर्यंत किंवा धान्याच्या पोत्याच्या स्वरूपातही असते. कधी कधी वधूमूल्य म्हणून वधूला दागिनेही घातले जातात.

येथे वधूमूल्याच्या संदर्भात थोडे स्पष्टीकरण करणे आवश्यक वाटते. आदिवासींमध्ये प्रचलित असलेल्या वधूमूल्य या प्रथेला सामाजिक आणि नैतिक महत्त्व आणि अर्थ आहे. लग्नाप्रसंगी वधूच्या आईवडिलांना बऱ्यापैकी आर्थिक झळ लागते. काही वेळेस त्यांना कर्जबाजारीही व्हावे लागते. अशावेळेस वर-पक्षाकडील लोक मदत म्हणून फूल ना फुलाची पाकळी ही वधूमूल्याच्या रूपाने वधूपक्षाला देतात. वधूमूल्याचे स्वरूप विनिमयमूल्य असे नसते. वधूमूल्य देण्यामागे वधूला विकत घेतली ही भावना नसून वधूमूल्याच्या स्वरूपात आपल्या होणाऱ्या सोयऱ्यांना केलेली ती मदत असते. म्हणूनच वधूमूल्य या प्रचलित रिवाजाला नैतिक आणि सामाजिक आश्रय आणि महत्त्व आहे.

भावी वराच्या निवडीबाबत आदिवासी मुलींना बरेच स्वातंत्र्य आहे. लग्नाच्या बाबतीत घरातील कर्ती व्यक्ती पुढाकार घेत असली तरी लग्न हे वधू आणि वर यांच्या विचारविनिमयानेच ठरते. भिल्ल आदिवासींमध्ये होळीनृत्य-प्रसंगी आदिवासी तरुण आदिवासी तरुणीला पळवून नेतो. जर मुलीला नवरा मुलगा पसंत नसेल तर ती सरळ नकार देऊन ठरलेले लग्न मोडूही शकते. यामध्ये काहीही गैर समजले जात नाही.

लग्नानंतर आदिवासी स्त्री नवीन जीवनाला सुरुवात करते. आता तिला महत्त्वाच्या दोन भूमिका पार पाडाव्या लागतात. एक म्हणजे पत्नीची भूमिका आणि दुसरी म्हणजे मातेची भूमिका. चांगली आणि कामसू पत्नी ही एक जमेची बाजू समजली जाते. तिला तिच्या नवऱ्याच्या बरोबरीने घरात स्वातंत्र्य असते. होळी, पाडवा इत्यादी सणांच्या प्रसंगी ती सगळ्यांबरोबर जाहीरपणे नाचते, गाते। धूम्रपान करते तसेच दारूचे सेवनही करते.

अशा तऱ्हेने आदिवासी स्त्रीला जरी बऱ्यापैकी स्वातंत्र्य असले तरी घरातील सासूसासरे, दीर यांच्याशी कसे वागावे, हे ठरलेले असते. तिला तिचा नवरा, सासू-सासरे जाणि मोठा दीर यांच्या आज्ञेचे पालन करावे लागते. रस्त्याने जातांना तिला नवऱ्याच्या मागोमाग जावे लागते. धाकट्या दीराशी मात्र तिचे हसतखेळतचे संबंध असतात. लग्नानंतर मुलगा आईवडिलांपासून वेगळा राहातो. त्यामुळे सुनेचा आणि घरातील इतर लोकांचा भांडणाचा प्रश्न उद्भवत नाही.

आदिवासी समाजामध्ये स्त्री-पुरुषांनी कोणती कामे करावीत हे स्पष्ट असते. हलकीफुलकी, सहज करता येण्याजोगी कामे स्त्रिया करतात तर अवजड कामे पुरुष करतात. असे असले तरी अनेकदा पुरुषांना करावी लागणारी कामेही स्त्रिया करताना दिसतात.

मातृत्वामुळे आदिवासी स्त्रीला आदिवासी समाजात विशेष स्थान प्राप्त होते. वांझोट्या स्त्रीबद्दल समाजात आपुलकी नसते. ती डाकीण समजली जाते. आणि अशा प्रसंगी पुरुष पहिल्या पत्नीशी घटस्फोट न घेता दुसरे लग्न करू शकतो

आदिवासी स्त्रीला घटस्फोट घेण्याच्या बाबतीत पूर्ण स्वातंत्र्य असते. नवऱ्याचा जाच, त्याचे नपुंसकत्व ही घटस्फोट घेण्यामागची काही कारणे होत. अर्थात घटस्फोट घेण्यापूर्वी तिला तिच्या लग्नात मिळालेले वधूमूल्य परत करावे लागते. त्याशिवाय तिला घटस्फोट मिळू शकत नाही.

आदिवासी समाजात स्त्रीला घटस्फोट सहज घेता येण्यामागचे कारण असेही असू शकेल की या समाजात विवाह हा सामाजिक करार समजला जातो. तेथे आत्मसमर्पण किंवा स्वार्थत्याग अशी भावना नसते. पती-पत्नींचे एकमेकांशी पटले नाही तर ते दोघे विभक्त राहू शकतात.

वैधव्य - हिन्दू समाजात स्त्रीचे वैधव्य सामाजिक व धार्मिकदृष्ट्या त्याज्य आहे. स्त्रीला वैधव्य आले तर तिला त्याची फार मोठी किंमत द्यावी लागते. लग्न-प्रसंगी तसेच अनेक मंगलप्रसंगी तिची उपस्थिती नाकारली जाते. विधवा स्त्रिया

एकाकी पडलेल्या दिसतात. तरुण विधवा स्त्रियांची अवस्था तर फारच शोचनीय असते. त्यामुळे असे म्हणावेसे वाटते की, विधवा स्त्रीने आपला नवराच केवळ गमावलेला नसतो तर समाजातील स्थान पण गमावलेले असते. आजही तिचा पुनर्विवाह मान्य केला जात नाही.

परंतु आदिवासी समाजात मात्र विधवा स्त्री आणि मुवासिनी यांच्यात फारसा फरक केला जात नाही. तिला पुनर्विवाहही सहज करता येतो. वारली आदिवासींमध्ये प्रचलित असलेल्या 'काज' या विधीला या दृष्टीने महत्त्व आहे. 'काज' हा वर्षश्राद्धाचाच प्रकार आहे. या दिवशी त्या निमित्ताने नवीन सोयरीक जमविली जाते. अर्थात विधवेने पुनर्विवाह करावा किंवा नाही हे सर्वस्वी विधवा स्त्रीच ठरविते.

म्हातारपणी आदिवासी स्त्रीकडे तिची मुले जातीने लक्ष देताना दिसतात. तरुणपणी केलेले कष्ट आणि अल्प आहार यामुळे आदिवासी स्त्री लवकर वयस्कर दिसायला लागते. तिचे सौंदर्य नाहीसे होऊन ती कुरूप दिसते. म्हातारपणीमुद्धा तिला करता येण्याजोगी कामे ती करित असते. सुदैवाने म्हातारपणीमुद्धा तिची मुले तिच्याकडे लक्ष देतात हे पाहून असे म्हणावेसे वाटते की ती नशीबवान आहे. म्हातारपणीही तिला कौटुंबिक जीवन आणि वातावरण यापासून वंचित व्हावे लागत नाही. शहरातील वृद्धांप्रमाणे तिला वृद्धाश्रमाचे तोंड पाहावे लागत नाही.

आजच्या या धावत्या जगात आदिवासी स्त्रिया मागे नाहीत. स्वतःचे निर्णय त्या स्वतः घेतात. 'दारूबंदी'मध्ये त्यांचा सहभाग महत्त्वाचा आहे. तसेच 'चिपको आंदोलना'मध्येही त्यांनी महत्त्वाची कामगिरी बजावलेली आहे. अनेक राजकीय आणि सामाजिक प्रश्न सोडविण्याचा त्या प्रयत्न करित आहेत, स्वावलंबी बनण्याचा प्रयत्न करित आहेत. प्रश्नांचे आकलन करण्याची शक्ती ही सुशिक्षित हिन्दू स्त्री इतकी प्रगल्भ नसेलही किंवा प्रश्न सोडविण्याचे मार्ग रांगडे असतीलही पण त्यांचे ते प्रयत्न नक्कीच स्तुत्य आहेत.

जेव्हा आपण आदिवासी स्त्रीच्या जीवनामध्ये येणाऱ्या विविध अवस्थांचा तसेच राजकीय, आर्थिक, सामाजिक क्षेत्रांतील त्यांच्या सहमागाचा अभ्यास करतो तेव्हा असे लक्षात येते की, तुलनात्मकदृष्ट्या आदिवासी स्त्री ही हिंदू स्त्रियांपेक्षा पुढील बाबतीत जास्त स्वातंत्र्य उपभोगते.

१) आदिवासी समाजात मुलगी आणि मुलगा यांच्यात भेदभाव केला जात नाही. त्या दोघांना एक प्रकारची वागणूक दिली जाते. त्यामुळे जन्माला येणाऱ्या मुलीचे स्वागत हे जन्माला येणाऱ्या मुलाप्रमाणेच केले जाते.

हिंदू समाजात मात्र उलट परिस्थिती दिसते. मुलगा हा कुळाचा वंश मानल्यामुळे व म्हातारपणी आईवडिलांचा आधार असल्यामुळे मुलीपेक्षा मुलाचे कौतुक जास्त होते. घरामध्ये तसेच समाजात दोघांनाही वेगळ्या प्रकारची वागणूक मिळते. गर्भजलनिदानाने ह्या भेदावर प्रकाश टाकला आहे.

२) आदिवासी समाजाने आदिवासी स्त्रीला आणि मुलीला बरीच मोकळीक दिलेली दिसते. आदिवासी मुलीला आपला भावी वर शोधण्याचे पूर्ण स्वातंत्र्य असते. तसेच आदिवासी स्त्रीचे तिच्या पतीशी पटले नाही तर ती त्याच्याशी घटस्फोट घेऊन पुनर्विवाहही करू शकते. तसेच विधवेचा पुनर्विवाहही या समाजात मान्य आहे.

हिंदू समाजात मात्र तशी परिस्थिती दिसून येत नाही. हिंदू मुलगी कितीही शिकलेली, सुशिक्षित असली तरी तिला तिचा पती निवडण्याचे स्वातंत्र्य नसते. आजही तिला पारंपरिक पद्धतीनेच या प्रसंगाला सामोरे जावे लागते. तसेच खानदान, प्रतिष्ठा, इज्जत इत्यादींच्या नावाखाली ती इतकी दबली गेलेली आहे की, ती तोंड दाबून बुक्क्यांचा मार सहन करते पण घटस्फोट घेण्याचे धाडस करीत नाहीत. तीच गोष्ट विधवेच्या पुनर्विवाहाच्या बाबतीत.

३) आदिवासी समाजात आणि संस्कृतीमध्ये स्त्री ही जमेची बाजू आहे. पण ही जमेची बाजू तिला समाजात महत्त्वाचे स्थान मिळवून देण्यात अयशस्वी झाली आहे. राजकीय, सामाजिक, धार्मिक बाबतीत तिची भूमिका नगण्यच मानली जाते.

थोडक्यात पारंपरिक हिंदू समाजात स्त्रीया नेहमीच दुय्यम स्थान मिळाले आहे. तिने नेहमी सहाय्यकाचीच भूमिका करावी अशी समाजाची अपेक्षा असते. घरात तिने चूल आणि मूल सांभाळणे हेच तिचे काम. घराचा उंबरठा हा समाजाने तिच्यासाठी आणि तिच्या कर्तृत्वासाठी घातलेली जणू लक्ष्मणरेषाच. ही लक्ष्मण रेषा तिने ओलांडली म्हणजे जणू तिने अघोरी कृत्यच केले असा समज आजही दिसतो तिच्यात अनेक गुण असूनही ती पुरुषांशी बरोबरी करू शकत नाही. एवढेच नव्हे तर पारंपरिक पुरुषी वर्चस्वामुळे आणि त्याच्या अवाजवी अहंकारामुळे तिची आजपर्यंत गळचेपीच होत राहिली. तिचे गुण घरातील चार भिंतीतच कुजत राहिले तिला स्वतःचे विचार, भावना, अस्तित्व असू शकेल असा विचार करणे हेसुद्धा पुरुषी अहंमन्यतेला दुखावणारे, खुपणारे वाटते. या पुरुषप्रधान संस्कृतीमध्ये ती कायम कोणावर ना कोणावर तरी अवलंबून आहे, असे वाटते. याला अपवाद म्हणून आजकालच्या हिंदू सुशिक्षित स्त्रिया सामा-

जिक, राजकीय आणि आर्थिक क्षेत्रात महत्त्वाची कामगिरी बजावत आहेत असे दिसते. अर्थात् हे स्थान तिने सामाजिक रूढीपरंपरांविरुद्ध बंड करून मिळवलेले आहे.

याच्या अगदी उलट परिस्थिती आदिवासी समाजात दिसते. घरामध्ये तिला पुरुषांच्या बरोबरीने स्थान असते. ती घरानील आर्थिक बाजू सांभाळते. आजकाल तर ती राजकीय, सामाजिक कार्यातही भाग घेताना दिसते. घरातील पुरुषांच्या जाचाला तोंड देण्याचे सामर्थ्य जसे तिच्यात आहे तसे बाहेर स्वतःच्या अब्रूच्या रक्षणासाठी जंगलअधिकाऱ्यांच्या थोबाडीत ठेवून देण्याचे धाडसही तिच्यात आहे.

अशा तऱ्हेने हिंदू स्त्रीपेक्षा आदिवासी स्त्री बऱ्याच प्रमाणात स्वतंत्र आहे. याचा अर्थ असा नव्हे की आदिवासी स्त्रीला कोणत्याच समस्या नाहीत. तिलाही समस्या आहेत. आणि या समस्या प्रामुख्याने आदिवासी संस्कृतीमुळे निर्माण झाल्या आहेत.

१) आरोग्याविषयीची समस्या आदिवासी स्त्रियांपुढील एक ज्वलंत समस्या आहे. ही आदिवासी स्त्री ही आदिवासी संस्कृतीमध्ये जमेची बाजू असल्यामुळे तिला अनेक प्रकारची कष्टाची कामे करावी लागतात. गरोदरपणी तसेच बाळंतपणानंतरही ती अनेक अवजड व अवघड कामे करते. त्यातच तिला अपुरे अन्न मिळते. परिणामी अशक्तपणा आणि इतर शारीरिक दुर्बलता यांचे ती भक्ष्य बनते. तसेच त्या उपयोगात आणणाऱ्या अनेक जडीबुटींचा तिच्या आरोग्यावर परिणाम होतो. जुन्नरमधील अजनावाळे गावातील बऱ्याचशा आदिवासी महिलांचे दात पडलेले दिसले. याचे कारण असे सांगण्यात आले की बाळंतपणामध्ये दूध जास्त यावे म्हणून 'कांतबोळ' नावाचे औषध त्यांनी घेतले आणि त्याचा परिणाम म्हणून त्यांचे दात पडले, याशिवाय अक्राणीमहाल या भागातील महिलाही 'गलगंड' या रोगाने पछाडलेल्या दिसल्या.

२) निरक्षरतेचे प्रमाण आदिवासी भागात जास्त प्रमाणात दिसून येते. पुरुष आणि स्त्री आदिवासींमध्ये स्त्रियांच्या निरक्षरतेचे प्रमाण जास्त आहे. साक्षरतेचे प्रमाण आदिवासी स्त्रियांमध्ये कसे वाढवावे हा एक त्यांच्यापुढे महत्त्वाचा प्रश्न आहे. निरक्षरतेचे प्रमाण बायकांमध्ये आढळून येण्याची काही कारणे आहेत. आदिवासी जमात ही आर्थिकदृष्ट्या दारिद्र्य रेषेच्याही खाली असलेली जमात. त्यामुळे आदिवासींमधील प्रत्येक व्यक्ती आपापल्या परीने संसाराला मदत करीत असतं. आईवडिलांना आर्थिक मदत करण्यासाठी या मुली गुरांची राखण करणे, दुसऱ्यांच्या शेतात काम करणे वगैरे कामे करतात. याशिवाय यांच्यामध्ये असा समज आहे की स्वयंपाक करणे आणि मुले सांभाळणे या व्यतिरिक्त स्त्रीला दुसरी कामेच नसतात. मुलगी कितीही शिकली तरी चूल आणि मूल हे तिला सांभाळावेच लागते. असे असेल तर मग तिला शिकवून काय

उपयोग. ह्या कारणामुळे आश्रमशाळेच्या रूपाने ज्ञानगंगा दाराशी येऊनही तिचा उपयोग तिला करून घेता येत नाही.

३) आदिवासींमधील अंधश्रद्धेला बळी या आदिवासी महिला पडल्या आहेत. आदिवासींची अशी श्रद्धा आहे की स्त्री बाहेरची व्हायला लागली की ती अशुद्ध अपवित्र बनते. तिच्यामध्ये जादूटोणा करण्याशी शक्ती येऊन कोणत्याही चांगल्या गोष्टीला तिची नजर लागते, या समजुतीमुळे समाजात काही विपरित घडले तर स्त्रीलाच जबाबदार धरून तिला अतिशय अमानुष वागणूक दिली जाते.

४) वधूमूल्य आणि विधवेच्या पुनर्विवाहाचे स्वातंत्र्य ह्या दोन्हीही पद्धती वरवर बघता स्त्रियांना मिळणाऱ्या स्वातंत्र्याच्या द्योतक असल्या तरी त्या फसव्या आहेत. वधूमूल्याचा उपयोग वधूला न होता तिच्या आईवडिलांना होतो. वधूमूल्यापैकी वधूला काहीच मिळत नाही. त्यामुळे वधूमूल्य देण्या किंवा घेण्यामागचा हेतू कितीही उदात्त असला तरी वधूमूल्याचा काहीही उपयोग न होता घटस्फोट घेते-वेळी त्याची अडचण मात्र होते. कारण वधूमूल्य परत केल्याशिवाय मुलीला घटस्फोट मिळू शकत नाही.

स्त्री ही मिळवती असली तरी त्या मिळकतीचा धनी तिचा नवराच असतो. त्यामुळे वधूमूल्य परत करण्याइतके पैसे तिच्याजवळ नसतात. अशा परिस्थितीत ती घटस्फोट घेऊ शकत नाही. तीच परिस्थिती विधवाविवाहाच्या वाबतीत. विधवेला विधुर मनुष्याशीच लग्न करता येते.

अशा तऱ्हेने वधूमूल्य आणि विधवेचा पुनर्विवाह या दोन्हीही पद्धती फसव्या आहेत.

५) आदिवासी स्त्रियांवर होणारे अत्याचार, जुलूम कसे थांबवावेत हा एक ज्वलंत प्रश्न आदिवासी समाजापुढे आहे. जंगल अधिकारी, समाजसेवक वर्गरे मंडळी आदिवासी स्त्रियांवर बलात्कार करतात. देबरभाई आयोगाच्या चौकशीसाठी अक्राणी महालात गेले असताना त्यांनी आदिवासींना विचारले, 'तुम्हाला आमच्यापासून काय हवे? तेव्हा लोकांनी त्यांना सांगितले की तुम्ही तुमच्या अधिकाऱ्यांना परत घेऊन जा. ते आमच्या स्त्रियांना नासतात.'

आदिवासी स्त्रींवर होणारे हे अत्याचार थांबायचे असतील तसेच त्यांच्या समस्या सोडवायच्या अब्जतील तर त्यांना शिक्षण देऊन सुशिक्षित केले पाहिजे म्हणजे त्यांच्यातील अंधश्रद्धेचे निर्मूलन होईल आणि त्यांच्या समस्या सोडविण्यास मदत होईल.

तत्त्वज्ञान विभाग,
पुणे विद्यापीठ

लता बापट